

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

M.J.Allayarov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, dars, yosh o'quvchilar, tabiiy hodisa, ekologik yo'nalishlar, o'quv jarayoni.

Ключевые слова: начальное образование, урок, младшие школьники, природное явление, экологические направления, учебный процесс.

Key words: primary education, lesson, primary school pupils, natural phenomena, environmental issues, teaching process.

Kirish. Boshlang'ich ta'lim tizimida o'quvchilarda hayotiy kompetentsiyalarni shakllantirish muhim rol o'ynaydi. Milliy ta'lim amaliyotida amalga oshiriladigan o'quv dasturlari hayotiy ko'nikmalarni o'qitishni akademik fanlarni o'qitish jarayoniga birlashtirishni ta'minlaydi. Faol o'qitish usullaridan foydalanish yosh o'quvchilar tomonidan asosiy amaliyotga yo'naltirilgan ko'nikmalarni samarali o'zlashtirishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, dars hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirishga maqsadli hissa qo'shadigan o'quv jarayonining Markaziy tashkiliy shakli sifatida qaraladi.

Asosiy qism. Dars-bu o'qituvchi tomonidan boshqariladigan va vaqt chegaralari bilan cheklangan, yuqori didaktik salohiyatga ega bo'lgan ta'limni tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan tartibga solinadigan o'quv dasturi. Shunday qilib, darslar barcha o'quv fanlarini o'qitish bilan bir qatorda tegishli vakolatlarni shakllantirish uchun asosiy asos yaratadi. «Hayotni bilish» maxsus kursi, shuningdek, faol va interaktiv pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarida hayotiy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun muhim imkoniyatlarni taqdim etadi.

Yosh o'quvchilarda tabiiy muhitga ehtiyotkorlik va sezgir munosabatni samarali shakllantirish uchun ularning kognitiv-emotsional sohasini, shu jumladan hissiy idrok, xotira va tasavvur kabi jarayonlarni maqsadli hisobga olish kerak. Buning sababi, yosh bolalar tomonidan tabiatni bilish primariy tomonidan atrofda dunyo hodisalarini hissiy va hissiy idrok etish orqali sodir bo'ladi. Ushbu to'g'ridan-to'g'ri taassurotlar asosida talabalar yovvoyi tabiat obyektlarini (qushlar, hayvonlar, o'simlik qoplam) himoya qilishga, shuningdek, tasavvur va hissiy tajriba jarayonlari orqali vositachilik qiladigan ekologik tahdidlar-ga qarshi turishga tayyor. Tabiiy hodisalarni hissiy kanallar orqali idrok etish orqali maktab o'quvchilari asta-sekin intellektual his-tuyg'ularni rivojlantira boshlaydilar [1].

Intellektual tuyg'ular kognitiv faoliyatni amalga oshirish bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab hissiy holatlardir. Ularning paydo bo'lishi atrofda dunyo qonunlarini chuqurroq va batafsil tushunishga yordam beradi. Hissiyotlarning ushbu toifasi o'quv, tadqiqot va ijodiy faoliyat jarayonida shakllanadi [5].

Shunday qilib, intellektual tuyg'ular insonning aqliy va kognitiv faoliyati kontekstida hosil bo'ladi va rivojlanadi. Tabiiy qonuniyatlarni bilish va nazariy yoki amaliy muammolarni hal qilish istagi o'ziga xos hissiyotlar majmuasi bilan birga keladi, bu esa o'z navbatida ekologik ta'lim uchun muhim manba hisoblanadi.

Tabiiy hodisalardan kelib chiqadigan hissiy tajribalar shaxsning bilim faolligini sezilarli darajada oshiradi, bu

oxir-oqibat barqaror sevgi hissi va atrof-muhitga estetik hayratni shakllantirishga yordam beradi. Maktab o'quvchilarida tabiatga bo'lgan munosabatni maqsadli rivojlantirish uchun o'quv jarayonida ularning bilim faoliyatini kuchaytirishga qaratilgan pedagogik yondashuvlarni qo'llash kerak.

"Ona tili" intizomi doirasida ham, "Tabiatshunoslik" ni o'rganishda ham ekologik ma'lumotlar (tabiiy hodisalar, atmosfera, gidrosfera, biosfera to'g'risida) bilan ishlash o'quvchilarning bilim qobiliyatlarini tizimli, tizimli va pedagogik jihatdan boshqariladigan rivojlanishini ta'minlaydigan tarzda tashkil etilishi kerak.

Ushbu kontekstda muhim salohiyat hissiy sohani va idrok jarayonlarini faollashtirishga qaratilgan faoliyatni o'z ichiga oladi. Buning sababi shundaki, yosh o'quvchilar tabiiy hodisalarni kuzatib, dastlab ularni hissiy darajada idrok etadilar va faqat keyinchalik ularning uyg'unligi va estetik qadriyatlarini anglaydilar. Ushbu jarayon baholash hukmlari, xulosalarni shakllantirish va ularni og'zaki so'zlash bilan yakunlanadi. Bunday bayonotlar ko'pincha o'z vataniga chuqur sevgi va muhabbat hissi bilan to'ldirilgan badiiy tavsiflar shaklida bo'ladi.

Bunday badiiy obrazlarning shakllanishi bir vaqtning o'zida ikkita tekislikda sodir bo'ladi: tasavvur sohasida va fikrlash sohasida. Tabiiy tasvirlarni grafik vositalar bilan (masalan, rasmdagi rang kombinatsiyalari orqali) yetkazishga harakat qilayotgan maktab o'quvchilari, birinchi navbatda, xayoliy modellashtirish qobiliyatini rivojlantiradilar, chunki ular o'z tasavvurlarida kuzatilgan hodisalarni oldindan qayta tiklaydilar. Shu bilan bir qatorda, hissiy bilish doirasida hissiy va idrok tajribasini boyitish ularning bilim qobiliyatlari va tafakkurining rivojlanishiga bevosita rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Fikrlashning rivojlanishi maktab o'quvchilarining genezisiga, mantiqiy fikrlashning shakllanishi va shaklla-nishiga bevosita ta'sir qiladi. Bunday dialektik qarama-qarshilikning paydo bo'lishi va uni hal qilishning keyingi urinishlari subyektga obyektlarning hodisalari va mohiya-tini hissiy bilish (mavjudlik bilan bevosita bog'liqlik shakli sifatida harakat qilish) va bilvosita idrok etish, ya'ni mantiqiy bilish orqali chuqurroq tushunishga imkon beradi [4].

Ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish va keyinchalik ko'paytirishga qaratilgan ijtimoiy sharoitlar bilan kognitiv faoliyatning determinizmi uning yuqori darajalari — empirik va nazariy bilimlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Nazariy bilimlar, xususan, obyektlar va hodisalarning mohiyatiga kirib borish, nafaqat ularning hozirgi holatini aks ettirish, balki ularning genezisini qayta tiklash va kelajakdagi holatlarni bashorat qilish imkoniyatini berdi.

Shunday qilib, kognitiv faoliyatning fazoviy-vaqt chegaralari sezilarli darajada kengayadi. Boshqacha qilib aytganda, bilish subyektga mavjud fazoviy-vaqtinchalik kontinuumdan tashqarida transdantatsiya qilishga imkon beradi.

Shu munosabat bilan, o'quv jarayoni doirasida ham, darsdan tashqari mashg'ulotlarni tashkil etish jarayonida ham talabalarni tabiiy hodisalar bilan tanishtirishda ularning bilim faolligini barqaror oshirishga e'tibor qaratish lozim. Shuni ta'kidlash kerakki, darsdan tashqari faoliyat formatlari (tematik tadbirlar, yig'ilishlar, talabalar konferentsiyalari, klublar, to'garaklar) bilan shug'ullanadigan III–IV sinf o'quvchilari mustaqil, tanqidiy fikrlashning yuqori darajada rivojlanishini namoyish etadilar. Ekologik yo'naltirilgan tadbirlarda maktab o'quvchilari o'zlarining bilim faolligining vizual namoyishi bo'lgan tabiiy hodisalarga o'z munosabatlarini og'zaki ravishda namoyish etish va namoyish etish imkoniyatiga ega bo'ladilar [6].

Shuni ta'kidlash kerakki, inson bilimlarining rivojlanishining barcha shakllari va darajalarida, uning maqsadli, instrumental xarakteri bilan bir qatorda, invariant hissiy rang, ma'lum bir affektiv ohang mavjud.

Kognitiv faoliyatning ajralmas qismi bo'lgan inson hissiyotlari tartibga soluvchi va yo'naltiruvchi funktsiyani bajaradigan barcha kognitiv jarayonlarga hamroh bo'ladi. Ushbu hodisaning asosi borliqni aks ettirish jarayonida mustahkamlangan genetik jihatdan aniqlangan tajriba deb taxmin qilish mumkin. Shunday qilib, murakkab tashkil etilgan aqliy faoliyat sifatida bilish nafaqat kognitiv jarayonlar to'plamini, balki hissiy va ixtiyoriy tartibga solishni ham o'z ichiga oladi. Ularning o'zaro ta'siri asosida barqaror kognitiv motivlar shakllanadi, bu ko'p qirrali kognitiv faoliyatning rivojlanishini belgilaydi.

Psixologlar boshlang'ich maktab o'quvchilarining kognitiv faoliyatining motivatsion asoslarini maqsadli shakllantirmasdan yaxlit rivojlanishini ta'minlashning mumkin emasligini ta'kidlaydilar. Talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish vazifalari nuqtai nazaridan kognitiv motivatsiyani rag'batlantiradigan pedagogik vaziyatlarni yaratish asosiy vazifaga aylanadi [3].

Shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy psixologik va pedagogik paradigmada boshlang'ich sinf o'quvchilari rivojlanayotgan shaxslar sifatida qaraladi. Ilmiy psixologiya ijtimoiy munosabatlar tizimiga kiritilgan va ijtimoiy tajribani o'zlashtirish faoliyatini amalga oshiradigan bolalar allaqachon shaxs ekanligidan kelib chiqadi. Xususan, III–IV sinf o'quvchilarining motivatsion sohasi, ixtiyoriy harakatlari va shakllanadigan odatlari ma'lum bir shaxsning aqliy jarayonlari sifatida talqin etiladi [2].

Ampirik kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, o'quv jarayonida ham, darsdan tashqari mashg'ulotlarda ham maktab o'quvchilarining tabiatga bo'lgan qiziqishi sezilarli darajada oshadi, agar ular tabiatga nisbatan qadriyat va hurmatni maqsadli shakllantirsa, bu nafaqat ekologik ta'limga hissa qo'shadi, balki ularning umumiy tan olish faoliyatini sezilarli darajada faollashtiradi.

«Motivatsiya» atamasi tanani faollashtiradigan va uning faoliyatini boshqaradigan stimullar tizimini anglatadi. Ushbu tarkib kognitiv faoliyat kontekstida to'liq saqlanib qoladi: bilish jarayonida subyektning faoliyatini yo'naltiruvchi va muvofiqlashtiruvchi omillar motivlar sifatida qaraladi. «Motivatsiya» tushunchasi psixologiyada

keng ma'noda qo'llaniladi, ehtiyojlar, qiziqishlar, ta'sirlar, his-tuyg'ular, munosabat va ideallar motivlar rolini o'ynashi mumkin. Motivatsiya insonning kognitiv faoliyatini rag'batlantiradigan va boshqaradigan asosiy determinantlardan biridir. Mavzu mazmuniga ega bo'lgan ehtiyojlar bilan bir qatorda, ijtimoiy hayotning mahsuli bo'lgan motivlar ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu jihatda kognitiv faoliyatning motivatsiyasi ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, bu maktab o'quvchilarining tabiatga ijobiy munosabatini shakllantirish uchun motivatsion omillardan foydalanish muhimligini belgilaydi.

Asosiy rag'batlantiruvchi omillar orasida, birinchi navbatda, ehtiyojlar mavjud. Pedagogik nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy muhitga g'amxo'rlik qilish zarurligini maqsadli ravishda shakllantirish kerak: ularni daraxt ekish, o'simliklarni parvarish qilish, gullarni sug'orish, ekinlarni urug'lantirishga undash. Bunga parallel ravishda, empatiyaning instinktiv mexanizmlariga asoslangan ehtiyotkorlik shakllarini rivojlantirish kerak.

Motivatsiyaning ikkinchi muhim jihati boshlang'ich maktab o'quvchilari faoliyatining yo'nalishini aniqlash zarurati bilan bog'liq — ya'ni ularning ehtiyojlari yo'naltirilgan obyektlarni aniqlash. Yakuniy maqsad ijobiy xulq-atvor dinamikasini shakllantirishdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining tabiat, daraxtlar va o'simlik qoplamiga g'amxo'rlik qilish zarurati ularning faoliyatining maqsadi va xususiyatini belgilaydi. Agar ba'zi talabalar uchun bu ehtiyoj harakatlarning individual determinantiga aylansa, boshqalar uchun u ijtimoiy ta'lim mexanizmlari orqali an'anaviy xatti-harakatlarga aylanishi mumkin. Shu munosabat bilan boshlang'ich sinflarda guruhlarining shakllanishini maqsadli ravishda tartibga solish maqsadga muvofiqdir, chunki III–IV sinflarda kollektiv dinamikaga ta'sir ko'rsatadigan va sinfdoshlar uchun namuna bo'lib xizmat qiladigan talabalar ajralib turadi [7].

Ampirik ma'lumotlar va pedagogik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, sinfda faol va tashabbuskor o'quvchilarning mavjudligi tabiiy hodisalarni kuzatish va atrof-muhit faoliyatida ishtirok etishning umumiy tendentsiyasini shakllantirishga yordam beradi. Psixologik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, rasmiy rahbar bir vaqtning o'zida norasmiy rahbar bo'lgan guruhlar eng samarali hisoblanadi. Biroq, ko'pincha bunday tasodif yo'q, bu esa bir nechta norasmiy guruhlar uchun jamoaning fragmentatsiyasi xavfini keltirib chiqaradi. Bunday holda, psixologik iqlim asosan rasmiy va norasmiy rahbarlar o'rtasidagi munosabatlarning tabiati bilan belgilanadi.

Agar rahbarlar o'rtasidagi shaxslararo munosabatlar umumiy maqsadlarga erishishga xizmat qilsa, norasmiy rahbarlarning mavjudligi nafaqat to'sqinlik qilmasligi, balki jamoaning rivojlanishiga ham hissa qo'shishi mumkin. Masalan, rasmiy rahbar bilan bir qatorda 20-25 o'quvchidan iborat sinfda odatda guruhlar tashkil etiladigan bir nechta norasmiy rahbarlar mavjud. O'qituvchi rivojlanayotgan shaxslararo munosabatlarni o'z vaqtida tashxislashi va ushbu guruhlarining faoliyatini yagona yo'nalishga yo'naltirishi kerak. Tajribali o'qituvchi jamoa rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi sifatida alohida guruhlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklardan foydalanishga qodir.

Alohida guruhlarining maqsadlari sinfning umumiy maqsadlariga mos kelmaydigan holatlar alohida muammo

hisoblanadi. Bunday vaziyatda sinf jamoasi antagonistik munosabatlarga kiradigan guruhlar to'plamiga aylanishi mumkin. O'z vaqtida pedagogik aralashuv shaxslararo munosabatlarni to'g'rilashga va jamoaning rasmiy va norasmiy tuzilishi o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf etishga imkon beradi, bu esa uning birlashishi uchun sharoit yaratadi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, talabalar guruhlar tabiiy hodisalarni kuzatishga qiziqish ortib bormoqda, ammo bu faoliyatning afzal shakllari (versus kuzatuv) bo'yicha kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Shu munosabat bilan o'qituvchining o'quvchilarga psixologik jihatdan malakali yondashuvi alohida ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv jamoada shaxslararo munosabatlar o'quvchilarning psixologik rivojlanishidagi muhim rol o'ynashini tushunishga asoslangan. Psixologlarning ta'kidlashicha, munosabatlar tizimi shaxsning yadrosini tashkil qiladi va odamning boshqa odamlarga, faoliyatga va o'ziga bo'lgan munosabati uning shaxsiyatining asosiy xususiyatidir.

Subyektiv ravishda, shaxs shaxs uchun uning o'zi haqidagi g'oyalari tizimi sifatida ifodalanadi, bu o'z-o'zini hurmat qilish, o'z-o'zini hurmat qilish darajasi va da'volar kabi parametrlarda aks etadi. Maktab o'quvchilarida tabiat va tabiiy hodisalarga shakllangan munosabatlarning asosi hissiy va hissiy tajriba asosida vujudga keladigan ongli, qiymat vositachiligidagi idrokdir. Ehtiyotkorlik deganda atrof-muhitni idrok etishning kognitiv va affektiv tarkibiy qismlarining birligi orqali shakllanadigan g'amxo'r pozitsiya tushuniladi.

Bunday munosabatlarni o'rnatish uchun boshlang'ich maktab o'qituvchilari o'quvchilarning "men-kontseptsiyasi"ni yangilashga qaratilgan individual yondashuvni amalga oshirishlari kerak. Maktab o'quvchilarining tabiiy dunyoning bir qismi sifatida o'z shaxsiyatining qadr-qimmatini anglashlari uchun sharoit yaratish juda muhim, bu ularning shaxsiy yaxlitligiga erishishga yordam beradi. Shaxsiy ish jarayonida talabalarda quyidagi munosabatlarni shakllantirish tavsiya

etiladi: "men tabiatni qadrlayman", "men o'simlik dunyosiga mas'uliyat bilan qarayman", "men atrof-muhitga g'amxo'rlik qilishga tayyorman", "men tabiatni muhofaza qilishni qo'llab-quvvatlayman". Ushbu sozlamalar yosh o'quvchining "haqiqiy o'zini", "ideal o'zini" va "ijtimoiy o'zini" tarkibiga kiritilishi kerak.

Natijalar va muhoqama. Natijada, talabalar ongida tabiatga bo'lgan qadriyat munosabati bilan bog'liq kommunikativ kompetentsiyalar shakllanadi. Ham pedagogik, ham psixologik fanlarda kommunikativlik shaxsning yaxlit rivojlanishini ta'minlaydigan omil sifatida qaraladi. Kommunikativ jihat tabiiy ob'ektlar va hodisalar bilan empatik ta'sir o'tkazish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ushbu jihatlar talabalar ongida mustahkamlanganda, barqaror ekologik yo'nalishlar tizimi paydo bo'ladi, bu shaxsning integral kommunikativ xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Ilmiy psixologiya ushbu hodisani psixikaning kommunikativ funktsiyasi sifatida aniqlaydi. Ampirik kuzatishlar tabiatga ongli munosabatni shakllantirish o'quvchilarning bilim faolligining oshishi bilan bog'liqligini tasdiqlaydi. Ushbu kontekstdagi ong shaxsning rivojlanish darajasini aks ettiruvchi aqliy faoliyatning integral natijasi sifatida ishlaydi. Ongning kommunikativ funktsiyasi nafaqat odamlar o'rtasida bilim va tajriba almashinuvini ta'minlaydi, balki xulq-atvor va munosabat jihatlarini ham tartibga soladi. Ushbu funktsiya tufayli individual ong ijtimoiy-tarixiy tajribani jamiyatning rivojlanish yo'lini to'liq takrorlamadan o'rganadi.

Xulosalar. Boshlang'ich maktab yoshidagi o'quvchilarda tabiatga hissiy va qiymat munosabatini shakllantirish rivojlanishning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tabaqalashtirilgan psixologik va pedagogik yondashuvni qo'llashni talab qiladi.

2. Boshlang'ich maktab o'quvchilarini maqsadli pedagogik strategiyalarni ishlab chiqish uchun ularning ehtiyoj-motivatsion sohasi, affektiv holatlari va hissiy reaksiyalarining kompleks diagnostikasini o'tkazish uchun samarali ekologik ta'lim.

Adabiyotlar

1. Karimova B., Mextieva G. Prirodovedenie (uchebnik dlya 2 klassa). – Baku: 2014.
2. Petrovskiy A.V. Obshaya psixologiya. – Baku: 1982.
3. Reymov M.K. Personal values in the structure of spiritual and moral education. // American journal of multidisciplinary bulletin, 3(1), 2025. – P. 1-4.
4. Reymov M.K. The Relationship of Emotional Atmospheric Climate in Junior High School Classes at School. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 40, -P. 224-226. 2025.
5. Reymov M.K. Psychological defences in children. // International Conference on Adaptive Learning Technologies. Vol. 13, 2025. – P. 22-23.
6. Sadigov F. Pedagogika. – Baku: «Adiloglu, 2012.
7. Sadigov F., Alieva G., Abbasov M. Etnopedagogicheskie osnova ekologicheskogo vospitaniya. – Baku: 2007.

РЕЗЮМЕ. Maqolada yosh o'quvchilarda ekologik ongni shakllantirishning psixologik asoslari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются психологические основы формирования экологического сознания у младших школьников.

SUMMARY. The article analyses the psychological foundations of the formation of environmental awareness in primary school children.